

نسخه‌های هندی از ارشاد قلانسی در ایران

دکتر جواد بشری*

چکیده

ارشاد، اثر ابومحمد عبدالله بن محمد قلانسی، از آثار اخلاقی-عرفانی احتمالاً اوایل سده ششم هجری است که به زبان فارسی در یکی از شهرهای فرارود نگارش یافته و دست‌نویس‌های آن در محدوده گسترده‌ای از شرق تا غرب جهان اسلام بین حنفیان پراکنده است. این پراکندگی و توزیع حاکی از قبول عام اثر در بین پیروان فرقه مزبور است. اخیراً نسخه‌ای از کتاب قلانسی در ایران شناسایی شد که شباهت‌های بسیاری به نسخه هندی موجود در پاکستان دارد. این نسخه، در میان نسخه‌های هندی وارداتی به ایران از طریق افغانستان، به مثابه اثری ناشناس در کتابخانه مجلس نگهداری می‌شود که پس از بررسی، مشخص گردید دست‌نویسی از ارشاد است. نسخه حاضر که از هر حیث دست‌نویسی هندی محسوب می‌شود، علاوه بر اینکه در فاصله زمانی بسیار نزدیکی نسبت به نسخه هندی دیگر ارشاد تولید شده و شاید حتی هر دو به خط یک کاتب باشد، به تحریر کهن و اصیل اثر تعلق دارد که تاکنون منتشر نشده است. در این نوشتار، به وجوه مختلف اهمیت این دست‌نویس اشاره خواهد شد.

کلیدواژه‌ها: ارشاد، قلانسی، نسخه‌شناسی، تصوف.

مقدمه

ارشاد^۱ اثر ابومحمد عبدالله بن محمد قلانسی (دربارهٔ اختلافاتی که دربارهٔ نام و کنیهٔ او، پدرش و نیایش وجود دارد، رک: نوشاهی، ۱، ص نوزده- بیست و هفت؛ فیروزبان، ص ۱۰۱)، یکی از نگارش‌های کهنه‌سال فارسی است که تصوّفی معتدل را، از لونی که در بلاد ماوراءالنهر پیش از هجرت مغول جریان داشته انعکاس می‌دهد. این اثر نه اثری واعظانه با بافتی از نوع مجالس شفاهی و املاگونه به سبک مثلاً فیہ ما فیہ و مجالس سبعهٔ مولانا، که نگارشی روشمند با فصل‌بندی‌ای نسبتاً منسجم است که در سایر دستینه‌های کهن صوفیانه با نمونه‌های آن آشنا هستیم. نظم حاکم بر اثر چنان است که مصنف خود بعضاً در فصول کتاب به بخش‌های پیشین ارجاع می‌دهد و این نیست مگر با یک طرح ذهنی از پیش تعیین شده که نگارشی روشمند، نه از نوع مجالس شفاهی، را نظام و انسجام می‌بخشد. این اثر، پس از نشر تحریری غیراصیل از آن به همت یکی از نسخه‌شناسان پرکار و فاضل هم‌روزگار، دکتر عارف نوشاهی، مورد توجه ایران‌شناسان قرار گرفت و بیش از همه، شعرهایی که مصنف نسفی آن از میراث شعری فارسی در جای‌جای کتابش نقل کرده، در بادی امر جلب توجه کرد؛ و این البته، تنها یکی از فواید کتابی چون کتاب قلانسی است. گویا غلبهٔ وعظ و تذکیر بر شخصیت این صوفی معتدل ماوراءالنهری - که شاید در خاندان او نیز وجود داشته، چنانکه پدرش در کودکی یادگیری ابیاتی از آفرین‌نامه را به او توصیه کرده (قلانسی، ۱، ص ۳۸-۳۹) - باعث شده کتابش از ابیات فارسی سرشار گردد. با این همه، ترسیم بافت عرفانی آمیخته با مذهب ماتریدی یا اشعری و اندیشهٔ گره‌خورده با فقه حنفی سدهٔ پنجم و ششم هجری که در فرارود و نواحی شرقی‌تر خراسان رواج داشته (بافتی مشابه آنچه مولانا جلال‌الدین بلخی نیز در آن رشد کرده) شاید اصلی‌ترین فایدهٔ چنین کتابی باشد که هنوز البته چنانکه باید بدان

---

۱. دست‌نویس‌های اثر، نام یکسانی برای آن نشان نمی‌دهند. چنانکه در دست‌نویس‌های چین گویا عنوان «علم معرفت و وعظ» برای آن دانسته شده است، در دست‌نویس ادرنه (از کهن‌ترین نسخه‌های کتاب) «المنتخبات» و نیز «المرشد»، در نسخهٔ مورخ ۹۰۰ق به خط بدخشانی «کتاب الانتخاب/الانتخابات» و در سایر دست‌نویس‌ها نیز عناوینی دیگر. با این همه، نام این کتاب در رساله‌ای به زبان فارسی احتمالاً از سدهٔ هشتم یا نهم هجری که بر مذاق فقه حنفی آداب خوردن و ضیافت را شرح می‌دهد، به همین صورت/ارشاد آمده است (سلطان محمود بن محمد بن محمود، ص ۶۹؛ برای این فقره در کتاب قلانسی که اینک در دست داریم، رک: قلانسی، ۱، ص ۳۴).

نپرداخته‌اند. به علاوه، فواید زبانی این اثر فرارودی قدیمی، با واژگان خاص آن اقلیم، انکارناشدنی است؛ مشروط بر اینکه تصحیحی دقیق از تحریر اصلی کتاب در اختیار باشد. نکته‌ای که در این پژوهش، علاوه بر معرفی دست‌نویسی نویافته از اثر، به دنبال تبیین اهمیت آنیم.

این اثر نماینده و عظیم صوفیانه و اخلاقی فرارود پیش از حمله مغول است که به دلیل مقبولیت بسیارش، از نابودی نجات یافته و لابد از آن دست‌نویس‌های کهن بسیاری تولید شده بوده که اینک ردپای نسخه‌های آن را از چین تا ترکیه می‌توان سراغ گرفت. نسخه‌ای که در ایران تولید شده باشد البته از آن نشان نداده‌اند، زیرا مؤلف کتاب یک واعظ صوفی مشرب حنفی است و بیشتر آثار اینان در ماوراءالنهر، هند و چین تکثیر می‌شده و بعدها به دلیل تطابق مذهبی و عقیدتی‌شان و طی یک مهاجرت گسترده مذهبی از شرق به غرب جهان اسلام (بلاد عثمانی)، در آسیای صغیر فارسی‌زبان (ترکیه امروزی) نیز خوانده می‌شده و از آن نسخه برمی‌داشته‌اند.

پیشینه آشنایی ایران‌شناسان با ارشاد

در روزگار ما شاید نخستین بار دکتر محمدجواد شریعت به واسطه بررسی گذرای دست‌نویسی از ارشاد، محفوظ در کتابخانه مسجد دوشی در پکن، آن را در سال ۱۳۵۶ به اختصار شناساند (شریعت، ص ۵۸۸). پس از او، دکتر غلامرضا ستوده در همان سال (ستوده، ص ۶۶۷)، و سپس استادان محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار به سال ۱۳۵۹ نسخه پکن را بررسی و در نوشته‌های خود از آن یاد کردند (دانش‌پژوه، ص ۱۰۱۶-۱۰۱۷؛ افشار، ص ۹۱-۹۵؛ همو، ص ۲، ص ۴۸۴، ۴۸۸). در سال ۱۳۷۳، فهرستی از دست‌نویس‌های فارسی چند کتابخانه ترکیه تهیه شد که در آن، نسخه‌ای از همین کتاب قلانسی (آنجا با نام غیر صحیح «کتاب المنتخب») که چنانکه فهرست‌نگار آن اشاره کرده، عنوان اصلی اثر نیست) به شماره ۵۰۶ در کتابخانه سلیمیّه ترکیه (واقع در آدرنه، غرب ترکیه امروزی) معرفی گردید. در فهرست اخیر، خط دست‌نویس نسخ و زمان کتابت آن سده نهم هجری تخمین زده شده است (سبحانی، ص ۲۵۵). در سال ۱۹۹۳-۱۹۹۴م، پژوهش دکتر مظفر بختیار درباره

دست‌نویس‌های اسلامی در چین - که تا آن زمان گزارش جامعی از کم و کیف آن‌ها نگاشته نشده بود - منتشر گردید و در آن چندین نسخه از اثری با عنوان «علم معرفت و وعظ» اثر خواجه امام خطیب ابومحمد عبدالله قلانسی نسفی در کتابخانه‌های مسجدِ دونگ سی^۱ (قدیمی‌ترین دست‌نویس اثر در چین)، دانشکدهٔ خاورشناسی^۲ (دو نسخه)، مسجدِ نیوجیه^۳ (دو نسخه) همگی در پکن و نسخهٔ خصوصی موجود در ایالتِ سین‌کیانگ نزد یکی از مسلمانانِ شهرِ ساشه^۴ / یارکندِ کهن نشان داده شد (Bakhtyar, p 81, 83, 87, 105; بختیار، ص ۲۸، ۳۱، ۳۳ و ۵۴). در اصل گزارشِ دکتر بختیار اهمیت و جایگاهِ زبان فارسی را در بین مسلمانانِ چین، با برشمردنِ دقیقِ آثارِ فارسی در موضوعاتِ دینی (فقه، حدیث، تفسیر و کلام) و اخلاقی (صوفیانه، واعظانه، و حکمی) به این زبان، بیش از پیش منعکس کرد. از خلالِ گزارشِ او - که به سببِ محدود بودنِ مجالِ مجموعهٔ چهارجلدیِ «مؤسسهٔ الفرقان»، همهٔ دانسته‌ها در آن انعکاس نیافته - برخی عناوینِ تازه به پیکرهٔ منابعِ فارسی و حتی عربی افزوده می‌شود که از منظری شاید مهم‌ترین آن همین کتابِ قلانسی باشد. به سببِ دسترسی نداشتنِ ایران‌شناسان به کتابخانه‌های چین و تا حدودی ترکیه (در دههٔ هفتاد خورشیدی)، دیگر سراغی از کتابِ قلانسی گرفته نشد تا اینکه دکتر عارف نوشاهی، پس از کشفِ نسخه‌ای از اثر در آرشیوِ ملیِ پاکستان به سال ۱۳۸۲، و تنها با در دست داشتنِ تصویرِ نسخهٔ دیگرِ آن، موجود در کتابخانهٔ ایاصوفیا، منتقل شده به کتابخانهٔ بزرگِ سلیمانیه در استانبولِ ترکیه (مورخ ۹۰۰ق به خط بدخشانی) - که در فهرسِ ایرانی تا آن زمان خبری از آن نبود - به تصحیح/ارشاد مبادرت کرد. تصحیح او بر اساسِ دو نسخهٔ اخیر، با رمزِ «T» (ترکیه) و «P» (پاکستان) سرانجام در سال ۱۳۸۵ در تهران منتشر شد و به زودی نظرِ ایران‌شناسان و متن‌پژوهان را به خود جلب نمود (برای دو نقدی که بر آن نوشته شد و اشکالاتِ بسیاری را نشان داد، رک: عابدی، ص ۱۵۹-۱۷۳؛ فیروزیان، ص ۱۰۲-۱۰۶). نکتهٔ دیگر اینکه دکتر بختیار با استمداد از تنی چند از فضلاءِ مسلمانِ چین توانسته بود تصویرِ واضحی از نسخه‌های مهم کتابِ قلانسی موجود در آن کشور

1. Dong Si Mosque.

2. Faculty of Oriental Studies (previously Faculty of Oriental Languages).

3. Niujie Mosque.

4. Sache.

تهیه و مقدماتِ تصحیح اثر را، پیش از چاپ نوشاهی، فراهم کند. کاری که سرانجام تحت نظر او و توسط دکتر حمید رضایی در سال ۱۳۸۷ به پایان رسید (فیروزیان، ص ۱۰۰، ۱۰۷) و باید در انتظارِ نشرِ آن بود. بعدها، نسخهٔ آدرنهٔ ترکیه توجهِ نوشاهی را از طریقِ فهرستی که مرحوم علی‌رضا قره‌بلوط برای تعدادِ قابلِ توجهی از نسخه‌های خطی ترکیه نگاشت (قره‌بلوط، ص ۱۵۰۴) جلب کرد، غافل از اینکه این نسخه نزدیک به دو دهه پیش در فهرستِ سبحانی معرفی شده بود (رک: پیش از این). باری، با یافت شدنِ نسخهٔ کهن‌سالِ ادرنه/ سلیمیّه، نوشاهی اعلام کرد که بابِ تصحیحِ مجددِ اثر باز است، به علاوه که او دریافت که نسخهٔ مزبور همان تحریری را عرضه می‌کند که نسخهٔ متأخرترِ پاکستان، که ضبط‌های پاورقی‌ها/ نسخه‌بدل‌ها را در چاپ او به وجود آورده، و در واقع بایستی اصالتِ زبانی را به همان دیگرسانی‌های پای صفحات داد. به احتمالِ بسیار گویا تحریرِ اصلی کتاب همان است که نسخه‌های چین، نسخهٔ ادرنه/ سلیمیّه، نسخهٔ P (آرشیو ملی پاکستان) و نیز نسخهٔ تازه‌یابِ ایران (مورد اشاره در این یادداشت) به آن تعلق دارند؛ و قطعاً برگزیدنِ نسخهٔ ایاصوفیا (مورخ ۹۰۰ق به خطِ بدخشانی) به عنوانِ نسخهٔ اساس، انتخابی نادرست بوده که به سببِ در دست نبودنِ سایرِ نسخه‌ها بروز کرده است.

دو تحریری بودنِ ارشاد و دست‌نویس‌های موجودِ آن

چنانکه گذشت، کتابِ بازمانده از قلانسی دو تحریرِ مجزاً از یکدیگر دارد که تحریرِ اصیل و کهن‌تر، به دلایلی که ذکر خواهد شد، تحریری است که احتمالاً همهٔ دست‌نویس‌های چین، دست‌نویسِ پاکستان (در چاپِ نوشاهی با رمز P)، دست‌نویسِ نویافته و کهن‌ترکیه (ادرنه) و نیز نسخهٔ تازه‌یابِ ایران - که نسخه‌ای هندی است و پس از این معرفی می‌شود - بدان تعلق دارند. اما به سببِ بررسی نشدنِ اغلبِ این دست‌نویس‌ها (جز دست‌نویسِ پاکستان که در اختیارِ مصححِ چاپ/ارشاد قرار داشته) و شتاب در فراهم کردنِ چاپِ آن، تحریری اساس قرار گرفته که دست‌نویسِ کتابخانهٔ سلیمانیه ترکیه شمارهٔ «1664- مجموعهٔ ایاصوفیا» آن را منعکس می‌کند. دست‌نویسِ مزبور توسطِ یک خراسانی خوش‌نویس به نام محمد بدخشانی در سال ۹۰۰ق در قسطنطنیه کتابت شده است. این بدخشانی یا پدرانش احتمالاً در اواخرِ سدهٔ نهم هجری در میانِ ایرانیانِ پرشماری که به

درباره‌های عثمانیان پیوستند، به قسطنطنیه کوچیده و در آنجا از کتابت امرار معاش می‌کرده است. نسخهٔ استنساخی او، تنها دست‌نویس/ارشاد است که آرایش یافته و به نستعلیقِ خوش کتابت شده است. همین مطلب (خوش بودن خط نسخه)، و نیز اغلاط کتابتی حتی در مواضع آیات (نوشاهی ۱، ص هفتاد و چهار)^۱ حرفهٔ کتابت را برای او محتمل می‌سازد. هیچ بعید نیست که او دست‌نویسش را از روی نسخهٔ آشفته‌ای کتابت کرده و ناگزیر از برهم زدن نظمِ فصول شده باشد. همچنین محتمل است نسخه‌ای که او از روی آن دست‌نویس خود را استنساخ کرده نسخه‌ای با فصل‌بندی متفاوتی نسبت به تحریرِ اصیل کتاب بوده باشد. به هر روی، تحریری که نسخهٔ بدخشانی (نسخه اساس چاپ نوشاهی با رمز T) به آن تعلق دارد، تحریری متأخر و غیراصیل است. همین امر، و نوشدنِ زبانِ اثر در تحریرِ موردبحث، تصحیح و چاپ دوباره‌ای از/ارشاد را ضرورت می‌بخشد.

برای تمایز بین دو تحریرِ موجود/ارشاد، در شرایطی که تصویری از دست‌نویس‌های چین، پایان‌نامهٔ رضایی و همچنین تصویر نسخهٔ ادرنه اینک در دست نیست، طبعاً نمی‌توان به مقایسهٔ ترتیبِ فصول کتاب پرداخت. البته نوشاهی که نظم نسخهٔ ادرنه را با نسخهٔ پاکستان مقایسه کرده، تصریح می‌کند که نسخهٔ مزبور با نسخهٔ پاکستان، و نه با نسخهٔ خط بدخشانی، همسان است (نوشاهی ۲، ص ۱۵). نسخهٔ اصلاً هندی موجود در ایران نیز، با نسخهٔ پاکستان، و طبعاً نسخهٔ کهن ادرنه در نظم فصول همسانی دارد. اما در شرایطی که از نظمِ نسخ چین بی‌اطلاعیم، راهی دیگر برای بازشناسی تحریرهای کتاب قلانسی وجود دارد و آن توجه به بیتِ رودکی در آن است. در تحریری که ما آن را تحریرِ اصل‌تمند کتاب می‌دانیم، بیتی نویافته از رودکی با تصریح به نام سراینده در «فصل فی طلب العلم» دیده می‌شود. این بیت در همهٔ نسخه‌های چین (بختیار و رضایی، ص ۶)، نسخهٔ ادرنه (نوشاهی ۳، ص ۳۱)، نسخهٔ پاکستان (قلانسی ۱، ص ۱۵ حاشیه) و نیز نسخهٔ نویافتهٔ ایران (همو ۲، گ ۷پ؛ برای مشخصات این نسخه رک: پس از این) در همین موضع نقل

---

۱. همچنین، بی‌اطلاعی او از قواعدِ نحو عربی، باعث شده در عبارتی از رقم پایانی نسخه به جای مثلاً «شهر المحرم المبارک»، «شهر المبارک المحرم» بنویسد. این مسئله نشان‌دهندهٔ غلبهٔ ساختار نحوی فارسی بر ذهن کاتب و مبتدی بودن او در نگارش عربی است. در اصل فقط یک ایرانی صفت را در چنین ترکیب‌هایی، بر مضاف‌الیه مقدم دارد.

شده، ولی نسخه خط بدخشانی (نسخه T چاپ نوشاهی) فاقد آن است (همو ۱، ص ۱۵).^۱ به نظر می‌رسد حال نوبت رضایی، مصحح دیگر کتاب *ارشاد* است تا پس از انتشار چاپ نسبتاً مقبول دکتر نوشاهی - که عطش مخاطبان چین متن‌هایی را فرونشاند- به نشر تصحیح خود اقدام کند و تحریر اصلی متن را عرضه نماید؛ تصحیحی که به گفته او، در آن از این نسخه‌های چینی بهره برده شده است: «۱- نسخه دانشکده خاورشناسی دانشگاه پکن که با علامت اختصاری «ب» مشخص شده و نسخه اساس ما در تصحیح کتاب *ارشاد* است؛ ۲- نسخه اول مسجد دنگ‌سی با علامت اختصاری «د»؛ ۳- نسخه دوم مسجد دنگ‌سی با علامت «گ»؛ ۴- نسخه نیوجیه با علامت «ن»». ۵- نسخه تحریرشده از دست‌نویس لانگ‌جو که قدیمی‌ترین دست‌نویس کتاب به قرینه یادداشت‌های تملک به شمار می‌آید و با نسخه «ب» مطابقت کامل دارد» (بختیار و رضایی، ص ۵). با این حساب، یافت شدن نسخه دیگری از اثر در ایران، متعلق به تحریر اصیل کتاب، می‌تواند در بهبود تصحیح آینده *ارشاد* مؤثر افتد.

نسخه نویافته ایران (کتابخانه مجلس)

اخیراً نسخه‌ای از اثری ناشناس در کتابخانه مجلس جلب توجه نمود که پس از بررسی، مشخص شد دست‌نویس دیگری از *ارشاد* است. این نسخه به شماره ۱۸۱۴۴ در مخزن کتابخانه نگهداری می‌شود و با توجه به یادداشت الصاقی روی جلد آن، بیش از هشت سال از ورود آن به ایران و کتابخانه مجلس نمی‌گذرد.^۲ نام قراردادی/ وضعی این اثر در فهرست مجلس، «کتابی در اخلاق و عرفان؟» است و اسامی تعدادی از رجال صاحب‌قول

۱. ادله مفروض در اصالت نسخه‌های چین و نسخه P از تصحیح نوشاهی، پس از تهیه تصویر نسخه ادرنه توسط نوشاهی، در گزارش خود او نیز درباره نسخه ادرنه/ سلیمیه هست: «الف. روایت نسخه سلیمیه، نزدیک به روایت نسخه پاکستان P است. ب. ترتیب فصل‌ها در نسخه سلیمیه و نسخه پاکستان همسان است، برخلاف نسخه ایاصوفیا T. ج. نسخه سلیمیه به همان فصل و به همان مطلب ختم می‌شود که نسخه پاکستان» (نوشاهی ۲، ص ۱۵).
۲. نسخه اخیر در تاریخ ۱۳۸۵/۱۲/۲۴ توسط آقای عارف افغانی به کتابخانه مجلس وارد شده و به تشخیص مقومین آن مرکز خریداری شده است. بر خود می‌دانم که همین جا از برادر ارجمندم، جناب آقای سهراب یگه زارع، مدیر بخش خطی کتابخانه مجلس، که در کمترین زمان ممکن تصویر این دست‌نویس را در اختیارم قرار دادند تشکر ویژه کنم.

در اثر برای شناسایی‌هایی بعدی ثبت شده است (نظری، ص ۳۳). کاتب ناشناس دست‌نویس مجلس - که اینک می‌دانیم نسخه‌ای از ارشاد است - در انتها چنین رقم زده است: «تمت هذا الكتاب بعون الملك الوهاب بتاريخ ۲۱ شهر محرم سنه ۱۰۳۴» (قلاتسی ۲، گ ۱۲۹ پ).

نسخهٔ ارشاد مجلس، نه تنها با دست‌نویس‌های تحریر نخست/اصیل/ارشاد از یک خانواده است، که از بسیاری جهات دیگر نیز با یکی از این دست‌نویس‌ها، یعنی دست‌نویس پاکستان (نسخهٔ P تصحیح نوشاهی) قرابت چشمگیری دارد. حتی چنین به نظر می‌رسد شاید هر دوی این دست‌نویس‌ها به خط یک کاتب باشد (برای مقایسهٔ تصویر این دست‌نویس با دست‌نویس پاکستان، رک: نوشاهی ۱، ص نود و پنج-نود و هشت). این هر دو دست‌نویس، در تقسیم‌بندی‌های اقلیمی، نسخه‌هایی هندی یا افغانی شناخته می‌شوند. به این معنی که بر اساس نوع کتابت، جنس کاغذ و سایر آرایش‌های متداول در کتاب‌پردازی، نسخه‌شناسان را واضح است که خط نستعلیق هر دو از یک سنخ و مشابه شیوه‌ای از نستعلیق تحریری است که در هند استفاده می‌شده است. جنس کاغذ نسخهٔ مجلس نیز از همان جنس زیر (آهارمهره‌نخورده و خام)، نخودی تیره و بدکیفیتی است که بسیاری از نسخه‌های غیرآراستهٔ هندی بر آن‌ها کتابت شده است. با اینکه تصویر رنگی و واضحی از دست‌نویس پاکستان در دست نیست، تنها مقایسهٔ نوع خط و نیز صفحه‌آرایی/مسطربندی مفروض دست‌نویس اخیر با نسخهٔ مجلس، نشان می‌دهد که اگر این دو دست‌نویس نه به خط یک نفر (چنانکه اگر این حدس مطرح شود، شاید چندان دور از حقیقت هم نباشد)، که به احتمال قریب به یقین متعلق به یک حوزهٔ کتابتی است. همچنین، هر دو نسخه به یک تحریر تعلق دارد و این تحریر، همان است که به احتمال بسیار، تحریر نسخه‌های چین و نیز نسخهٔ تازه‌یاب ترکیه نیز به آن متعلق است.

چنانکه گفته شد، دست‌نویس تازه‌یاب مجلس با نسخهٔ آرشیو ملی پاکستان به شمارهٔ 492-اسلام از گنجینهٔ مفتی (رمز P در چاپ ارشاد؛ رک: نوشاهی ۱، ص هفتاد و چهار-هفتاد و هفت) مشابهت تام دارد. مصحح چاپ ارشاد، در بخشی از مقدمهٔ خود نظم فصول را بر اساس دو دست‌نویس مورد استفاده‌اش - که دو تحریر مستقل را آینگی می‌کند - نشان داده است (نوشاهی ۱، ص سی و هفت). از مقایسهٔ نظم فصول نسخهٔ مجلس با دست‌نویس پاکستان (بر اساس توصیف نوشاهی)، مشخص می‌شود این دو دست‌نویس از

- یک خانواده و در نظمِ فصل‌ها تا حدّ زیادی با یکدیگر مشابه و هم‌سنخ‌اند.
- و اینک، نظمِ فصولِ کتاب بر اساس نسخهٔ مجلس:
- [ادبیاجه]: ۱-پ - ۳-پ (ارشاد، ۲۷۵-۲۷۶ در ادامه: ۳-۶)^۱
  - «فصل فی آله المعرفة»: ۳-پ - ۷-۱۲
  - «فصل فی العلم»: ۶-۱۲ - ۱۳-۲۸
  - «فصل فی معرفة العلم»: ۱۲-۱۸ - ۲۹-۴۱
  - «فصل فی معرفة الشک و الیقین»: ۱۸-پ - ۲۸-پ (۴۳-۶۳)
  - «فصل فی الخوف و الرجاء»: ۲۸-پ - ۳۵-پ (۶۵-۷۸)
  - «فصل فی الغفلة و الانتباه»: ۳۵-پ - ۳۷-ر (۲۶۳-۲۶۷)
  - «فصل فی النیة»: ۳۷-ر - ۳۸-پ (۷۹-۸۱)
  - «فصل فی المحبّة»: ۳۸-پ - ۴۱-ر (۸۳-۸۸)
  - «فصل فی التوکل»: ۴۱-ر - ۵۲-ر (۱۵۱-۱۷۲)
  - «فصل فی معرفة الهمة»: ۵۲-ر - ۵۹-ر (۲۷۷-۲۸۶)
  - «فصل فی النعمة و المحنة»: ۵۹-ر - ۶۵-ر (۱۳۹-۱۵۰)
  - «فصل فی الشکر و الصبر»: ۶۵-ر - ۷۳-ر (۱۷۳-۱۸۷)
  - «فصل فی الصلابة و الكذالة»: ۷۳-ر - ۷۵-ر (۸۹-۹۲)
  - «فصل فی البرّ و الملق»: ۷۵-ر - ۷۹-ر (۲۵۵-۲۶۲)
  - «فصل فی الملق»: ۷۹-ر - ۸۰-ر (۹۳-۹۵)
  - «فصل فی السخاوة و الإسراف»: ۸۰-ر - ۸۳-پ (۲۳۷-۲۴۳)
  - «فصل فی التدبیر و البخل»: ۸۳-پ - ۸۶-پ (۹۷-۱۰۲)
  - «فصل فی التعفّف و التکبّر»: ۸۶-پ - ۹۱-ر (۲۴۵-۲۵۳)^۲
  - «فصل فی التواضع و التذلل»: ۹۱-ر - ۹۳-ر (۲۲۱-۲۲۵)
  - «فصل فی الرغبة و الزهادة و الحرص و القناعة و العداوة و النصيحة»: ۹۳-ر - ۹۹-ر
- (۱۰۳-۱۱۴)

۱. اعداد داخلی پرانتز، به محلّ هر فصل در متن چاپی اشاره دارد.

۲. جابجا بودن نظم تنها دو فصل اخیر، نسخهٔ پاکستان را در چینش فصول از نسخهٔ مجلس متمایز می‌کند.

- «فصل فی حسن الظن بالله و الغرة بالله»: ۹۹-۱۰۰ پ (۲۲۷-۲۲۹)
- «فصل فی قول الحق»: ۱۰۰-۱۰۲ پ (۲۶۹-۲۷۲)
- «فصل فی علامه ایمان العطائی و العاریة^۱»: ۱۰۲-۱۱۰ ار (۱۸۹-۲۰۰ و ۲۸۷-۲۹۰)
- «فصل فی الخشیه و حسن الخلق و العصمة من المعصیه و طهاره^۲ الحال فی علامه الطاعة بالتوفیق»: ۱۱۰-۱۱۳ پ (۲۰۱-۲۰۷)
- «فصل فی فرح ایمان»: ۱۱۳-۱۱۴ پ (۱۱۵-۱۱۷)
- «فصل فی معرفه هموم دنیا من هموم الآخرة»: ۱۱۴-۱۱۵ ار (۲۷۳)
- «فصل فی التفکر»: ۱۱۵-۱۱۵ پ (۲۳۱-۲۳۲)^۳
- «فصل فی الإلهام»: ۱۱۵-۱۱۷ ار (۱۱۹-۱۲۱)
- «فصل فی عافیه القلب»: ۱۱۷-۱۲۰ پ (۲۰۹-۲۱۶)
- «فصل فی حلاوة طاعت^۴»: ۱۲۰-۱۲۲ پ (۲۱۷-۲۱۹)
- «فصل فی معرفه الحال»: ۱۲۲-۱۲۳ ار (۱۲۳-۱۲۶)
- «فصل فی العلم النافع»: ۱۲۳-۱۲۹ پ (۱۲۷-۱۳۸)

این دست‌نویس، مانند دست‌نویس پاکستان، فاقد دیباچه‌ای است که نسخه بدخشانی/ایاصوفیا با آن آغاز می‌شود (قلانسی ۱، ص ۱). در ابتدا چنین به نظر می‌رسید که شاید وجود این دیباچه، خود از اختصاصات تحریر غیراصیل کتاب باشد، اما پس از تأمل بیشتر روشن شد که دیباچه مزبور دست‌کم در یکی از نسخه‌های چین (یکی از دو نسخه دانشکده خاورشناسی پکن) (دانش‌پژوه، ص ۱۰۱۶) و نیز نسخه ادرنه (شاید از سده هشتم هجری) (سبحانی، ص ۲۵۵) نیز آمده است. در شرایط فعلی، بیش از این نمی‌توان درباره جزئیات تحریر دوم سخن گفت و بایستی منتظر چاپی دقیق و علمی از آن بود.

---

۱. نسخه پاکستان: - الظن.
۲. نسخه پاکستان: فی ایمان [کذا] العطائی و العاریتی.
۳. اصل: الحسن. نیز چنین است در نسخه پاکستان.
۴. اصل: الطهاره. نیز چنین است در نسخه پاکستان.
۵. بخش افزوده این فصل در چاپ/ارشاد، یعنی مطالب ص ۲۳۲-۲۳۵، از دستکاری مصحح در فصول نسخه ترکیه (ایاصوفیا) حاصل شده و در واقع جای آن اینجا نیست.
۶. چنین است املاي این فصل در نسخه پاکستان.

منابع

- افشار، ایرج (۱)، «دو کتاب نادیده در چین»، آینه، سال ۷، ش ۱ و ۲، فروردین- اردیبهشت ۱۳۶۰، ص ۹۰-۹۵.
- _____ (۲)، «جنگ چینی یا سفینه ایلانی (پوسی)» - قسمت دوم، آینه، سال ۸، ش ۸، آبان ۱۳۶۱، ص ۴۷۹-۴۹۲.
- بختیار، مظفر، «الصین»، *المخطوطات الإسلامیة فی العالم*، أشرف علی تحرير الطبعة الإنجليزية: جیوفری روپر، ترجمه و تحقیق: دکتر عبدالستار الحلوجی، لندن، مؤسسه الفرقان للتراث الإسلامی، الجزء الثالث، ص ۷-۷۹.
- بختیار، مظفر و حمید رضایی، «شعرهای کهن فارسی در کتاب ارشاد قلانسی»، *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، ش ۱۸۶، تابستان ۱۳۸۷، ص ۱-۲۶.
- دانش پژوه، محمدتقی، «نگاهی گذرا به پیوند فرهنگی ایران و چین»، *نسخه‌های خطی*، نشریه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ۱۳۶۲، دفتر ۱۱-۱۲، ص ۱۰۰۶-۱۰۲۶.
- سبحانی، توفیق، *فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های ترکیه (۲۲ کتابخانه)*، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۷۳.
- ستوده، غلامرضا، «چند نسخه خطی فارسی در چین»، *راهنمای کتاب*، تهران، سال ۲۱، ش ۸-۱۲، آبان- اسفند ۱۳۵۷، ص ۶۶۵-۶۶۹.
- سلطان محمود بن محمد بن محمود، *آداب المصیفین و زاد الأکلین*، به کوشش ایرج افشار، مرکز پژوهشی میراث مکتوب، تهران، ۱۳۸۸.
- شریعت، محمدجواد، «کتابخانه مسجد دوشی در شهر پکن»، *راهنمای کتاب*، تهران، سال ۲۰، ش ۸-۱۰، آبان- دی ۱۳۵۶، ص ۵۸۴-۵۸۹.
- عابدی، محمود، «کتاب ارشاد قلانسی و نکاتی درباره آن»، *آینه میراث*، دوره جدید، سال ۱۰، ش ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۱، پیاپی ۵۰، ص ۱۵۳-۱۷۸.
- فیروزیان، مهدی، «نگاهی به ارشاد قلانسی»، *گزارش میراث*، دوره دوم، ضمیمه ۳، زمستان ۱۳۹۱، ص ۱۰۰-۱۰۷.
- قره‌بلوط، علی الرضا و أحمد طوران قره‌بلوط، *معجم التاريخ [کذا در اصل] التراث الإسلامی فی مکتبات العالم*، ترکیه، دار العقبة/ قیصری، ۱۴۲۲ق/ ۲۰۰۱م (تاریخ مقدمه)، ع.ج.
- قلانسی، عبدالله (۱)، *ارشاد در معرفت و وعظ و اخلاق*، تصحیح، مقدمه و تعلیقات: عارف نوشاهی، مرکز پژوهشی میراث مکتوب، تهران، ۱۳۸۵.
- _____ (۲)، *نسخه خطی کتابخانه مجلس*، شماره ۱۸۱۴۴، کتابت ۱۰۳۴ق (با عنوان مجعول «کتابی در اخلاق و عرفان؟»).

- نظری، محمود، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی، ج ۵۰، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران، ۱۳۹۱.
- نوشاهی، عارف (۱)، مقدمه بر ارشاد در معرفت و وعظ و اخلاق، قلانسی، مرکز پژوهش میراث مکتوب، تهران، ۱۳۸۵.
- _____ (۲)، «استدارکی بر ارشاد»، گزارش میراث، سال ۲، ش ۱۹-۲۰، فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۷، ص ۱۵-۱۶.
- _____ (۳)، «اشعار نویافتهٔ رودکی سمرقندی بر اساس دو متن کهن فارسی»، کتاب ماه ادبیات، ش ۴۷، پیاپی ۱۶۱، اسفند ۱۳۸۹، ص ۳۰-۳۲.

Bakhtyar, Mozafar, "China", *World Survey of Islamic Manuscripts*, general editor: Geoffrey Roper, London, Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 1994, vol. 4, pp 61- 116.